

کشف کتیبه‌ای کهن در کلیسای وانک (سورپ آمناپرگیچ) اصفهان

یاسر حمزوی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان

(مکاتبات: Yaserhamzavi99@gmail.com)

چکیده

دو اصل اولیه برای شناخت هر اثر تاریخی، شناخت سازنده اثر و تاریخ ساخت اثر است. هرچه اثر شاخص و منحصر به فرد باشد، ضرورت وجود اطلاعات اولیه بیشتر است. کلیسای وانک اصفهان یکی از مهم‌ترین بناهای دوره صفوی در ایران از نظر آرایه‌های معماری است. این بنا جزو اولین بناهایی است که با حجم بسیار گسترده دارای دیوارنگاره تصویری است که با تکنیک رنگ و روغن و هم‌نشینی هنر غرب و هنر ایران دوره اسلامی در کنار هم اجرا شده و همچنین در تزئینات آن، حجم بالایی از تکنیک لایه‌چینی و طلاکاری استفاده شده است. از نکات مبهم در حوزه شناخت آرایه‌های معماری سقف گنبد این بنا، تاریخ اجرای آن و همچنین هنرمندان سازنده آن است. در هنگام مرمت آرایه‌های طلاکاری سقف گنبد کلیسای وانک، با کشف کتیبه‌ای به زبان ارمنی، این ابهامات رفع شده و برای اولین بار، تاریخ اجرای آرایه‌های سقف گنبد و همچنین سازندگان آن در این مقاله معرفی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: کلیسای وانک، کشف کتیبه، سورپ آمناپرگیچ، لایه چینی، طلاکاری.

Finding an old inscription in Vank (Surp Amenaprgich) cathedral in Isfahan

Yaser Hamzavi

Faculty of Conservation, Art University of Isfahan, Iran (Email: Yaserhamzavi99@gmail.com)

Summary

Religious complex of Vank cathedral is placed on a big square in new Julfa district in Isfahan (Iran). Building these complex was lasted 9 years. and after completion of building in 1664, under the supervision of - archbishop Davit and fund- raising from Armenian population, the cathedral was endowed. This cathedral is monument of another cathedral of Julfa in Armenia and for that it is named Surp Amenaprgich , and it was constructed on ruins of monastery that was built in 1606. In west near the belfry of this cathedral, is written: this Surp Amenaprgich cathedral is founded in 1104 Armenian year, 1655 A. D, during the Episcopate of Ter Pilipos and under the supervision of - archbishop Davit and fund- raising from Armenian population and it is completed In 1664. this cathedral is a Isfahan's masterpiece of the reign of shah Abbas 2 and it can be categorized among the most beautiful churches in the Julfa district of Isfahan. the interior is covered as with fine paintings and gilded carvings. most of these paintings, is painted by Armenian famous painters like Minass, Hovanness Mrquze and Bogdan Saltanove. Hovanness Mrquze is painted the interior walls of the Surp Amena prgich cathedral, beautifully. in the book of New Julfa is written that paintings of this cathedral may be drawn between 1655 to 1664 and also it is signed that John Fryer, who was coming to Iran in 1677, visited Vank cathedral and assigned that the painting of walls in interior of church was completed in that time.

During the conservation of that cathedral in 2009, ambiguous sign that was like an inscription near the Arabesque Pattern was seen. and after consolidation and stabilization of the layers of mural paintings especially pastiglia and gilding and cleaning of that, the inscription was seen better to read it.

This inscription is placed on the center of main shames in dome and it is written in 4 lines. two lines of it, is written with no spacing between the words and third line is written dispersed among the Arabesque Pattern. And fourth line is written with a long space among the edge of first circle.

This inscription was done with Pastiglia and gilding techniques. And gilding in this monument was done with gold leaves and organic aqueous adhesive, may be glue.

Inscription was red like this: first line: servant of Jesus, Hohanes and second line: Sarkis, the servant of Jesus. Third line is some coding words like the Arabic numerical alphabet after changing them to Armenian calendar, 1114 or 1116 was achieved (1665 or 1667 A. D). Some words missed from fourth line and servant and one person's name is seen but the name could not read yet.

This inscription, introduce the artists who had done the ornaments and decoration of this cathedral and the time of doing that. In the most sources the time of completing the building is stated 1664. But this inscription stated that it was finished after 1665 or 1667. Because this inscription is not available, during conservation this inscription is read for the first time and one historical inscription is added to Vank cathedral inscriptions.

Kay words: Vank Cathedral, Surp Amenaprgich, Finding an old Inscription, Pastiglia, Gilding

ՀԱՂՈՒՐԵԱՆ ՈՐՄԱՂԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՅՏՆԱԳՐՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ՍՊԱՀԱՆԻ Ս. ԱՄԵՆԱՓԻՐԿԵԱՆ ՎԱՆՔՈՒՄ

ԵՍՏԵՐ ՀԱՄՁԱԿԻ

*Պատմական կոթողների նորոգության ու վերականգնման
մասնագիտության գիտությունների թեկնածու
Սպահանի գեղարվեստի պետական համալսարան*

Ամփոփում

Պատմական իւրաքանչիւր կոթողի ուսումնասիրութեան համար առաջնային երկու սկզբունքներ են համարուում կոթողը կառուցողի եւ կառուցման թւականի մասին տեղեկացւածութիւնը: Այս նախնական տեղեկութիւնները յատկապէս աւելի անհրաժեշտ են դառնում եթէ դրանք վերաբերուում են եզակի ու յատուկ նշանակութիւն ունեցող կառոյցներին: Սպահանի Ս. Ամենափրկչեան վանքը ճարտարապետական իր զարդարանքներով Սեֆեւեան շրջանի կարեւորագոյն շինութիւններից է Իրանում: Այս կառոյցը առաջիններից է, որը պարունակում է մեծ ծաւալով իւղաներկ տեխնիկայով որմնանկարչութիւն պատկերներ, առաջիններից է, որտեղ արեւմտեան գեղարվեստն ու իսլամական շրջանի Իրանի գեղարվեստը կողք-կողքի են գործադրուել ու նաեւ առաջիններից է՝ որտեղ մեծ քանակութեամբ կիրառուել են *պաստիգլիա արվեստի* (pastiglia) ու ոսկեզօծ զարդարանքների տեխնիկաները: Շինութեան գմբեթի առաստաղի զարդադաջերի ուսումնասիրութեան համար անորոշ մնացած կէտերից մէկը դրանց գործադրութեան թւականն ու արւետագէտ հեղինակների ինքնութիւնն էր: Ս. Ամենափրկչի Վանքի եկեղեցու գմբեթի առաստաղի ոսկեզօծ զարդադաջերի նորոգութեան ժամանակ, հայերէն մի որմնագիր արձանագրութեան յայտնաբերուումով այս անորոշութիւնը պարզաբանուեց եւ այս յօդուածում մենք առաջին անգամը լինելով կը ներկայացնենք գմբեթի առաստաղի զարդադաջերի հեղինակների ու թւականի մասին:

Բանալի բառեր- Ս. Ամենափրկչի Վանք, որմնագիր արձանագրութեան յայտնագործութիւն, *պաստիգլիա արվեստի* (pastiglia), ոսկեզօծ:

۱- مقدمه

به حکم آیه ۸ از سوره ممتحنه^۱ (خدا شما را از نیکی کردن و رعایت عدالت نسبت به کسانی که در راه دین با شما پیکار نکردند و از خانه و دیارتان بیرون نراندند، نهی نمی‌کند چرا که خداوند عدالت پیشگان را دوست دارد)، دولت جمهوری اسلامی ایران و مسلمانان موظفند نسبت به افراد غیر مسلمان با اخلاق حسنه و قسط و عدل عمل نمایند و حقوق انسانی آن‌ها را رعایت کنند (میردامادی، ۱۳۷۷). مردم ایران در طول تاریخ به دین، مذهب و رخدادهای مذهبی ارج بسیار نهاده‌اند و همواره در حفظ یادمان‌ها و مراسم مذهبی کوشیده‌اند. هر یک از اقوام و ملیت‌ها در این کشور با هر گرایش دینی، حافظ یادگارهای ارزشمند باورهای خویش بوده‌اند. با توجه به پیشینه‌ی طولانی حضور مسیحیان در ایران، با گرایش‌های مختلف مذهبی، بناها و مکان‌های مختلف متعلق به ایشان مانند محله‌ها، دهکده‌ها، کلیساها، دیرها، نمازخانه‌ها، مدرسه‌ها، قبرستان‌ها و ... در اقصی نقاط کشور دیده می‌شود.

تأثیر فرهنگ و هنر ایران بر خلاقیت هنری ارمنیان این سامان بر هیچ کس پوشیده نیست. هنرمندان و اندیشمندان ارمنی ایران آنچه را که به سلیقه خود نزدیک یافتند از ایرانیان فرا گرفتند و پایه‌های فرهنگ و هنر جدید خود را در سرزمین ایران بنیاد نهادند، فرهنگ و هنری که شایسته‌ی همه‌گونه مطالعه و بررسی است (یونانسیان، ۱۳۹۲). معماران ارمنی جلفای اصفهان با تطبیق هنری معماری خود با شرایط موجود دست به خلق شاهکارهایی بی‌همتا زدند. آنان کلیه‌ی کلیساها را از نظر اصول مذهبی و پلان منطبق با کلیساهای ارمنستان و از نظر شکل خارجی و نما کاملاً متفاوت با شیوه‌ی معماری ارمنی و مطابق با شیوه‌ی معماری ایرانی بنا نهادند و از نتیجه‌ی این تلفیق بناهایی منحصر به فرد پدید آوردند که نمونه‌ی آن‌ها را در هیچ کجای دنیا نمی‌توان یافت (هوسپیان، ۱۳۸۶).

شروع این پژوهش، در سال ۱۳۸۷ با کشف علامت‌هایی که شبیه به حروف نوشتاری ارمنی بود آغاز شد. ابتدا به دلیل آسیب‌های آرایه طلاکاری، این حروف به خوبی مشخص نبود و لازم بود که این بخش از نظر ساختاری استحکام بخشی و تثبیت و همچنین از نظر زیبایی‌شناختی، تمیزکاری و موزون‌سازی رنگی شود. پس از این عملیات مشخص گردید که در بخش مرکزی سقف گنبد کتیبه‌ای وجود دارد که تا کنون از دیده‌ها پنهان بوده است. پس از مطالعات میدانی و تهیه تصویر از این کتیبه، شروع به رمز گشایی آن نموده که به دلیل گذشت زمان، خوانش کتیبه کار بسیار مشکلی بود؛ و بالاخره تا حدودی این کتیبه قرائت شد.

۲- کلیسای وانک (سورپ آمانا پرگیچ) اصفهان

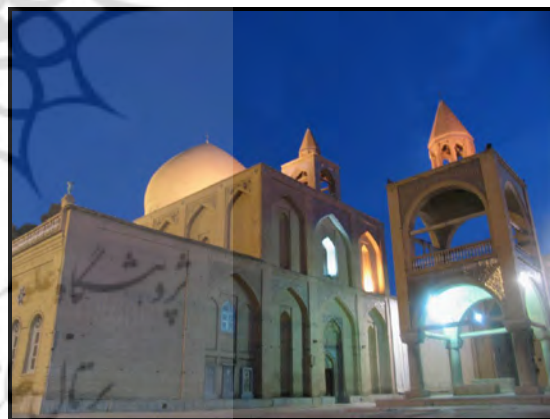
مجموعه مذهبی کلیسای وانک در محله میدان بزرگ جلفای نو واقع شده است (تصویر ۱). ساخت این مجموعه، ۹ سال به طول انجامید و پس از اتمام ساخت در سال ۱۶۶۴ میلادی وقف گردید (ملکمیان، ۱۳۸۰) که با حمایت‌های اسقف داوید، از طریق جمع‌آوری اعانات از جمعیت ارامنه، انجام شد. این کلیسا به یادبود کلیسای دیگری با همین نام یعنی کلیسای جامع جلفای قدیم در ارمنستان، ناجی مقدس همگان نامیده شد و روی آثار باقیمانده از عبادتگاهی پیشین که در سال ۱۶۰۶ میلادی ساخته شده بود، بنا گردید (حق نظریان، ۱۳۸۵: Ashjian, 1975).

در سمت غرب، جایی که در کلیسا به طرف حیاط برج ناقوس باز می‌شود، نوشته شده است: این کلیسای سورپ آمانپرگیچ در سال ۱۱۰۴ ارمنی برابر با ۱۶۵۵ میلادی و در دوران ریاست اسقف فیلیپوس^۲ و با یاری سرپرست این صومعه مقدس، اسقف داویت^۳ و با کمک‌های جمعیت جلفا تأسیس شده است و در سال ۱۱۱۳ ارمنی برابر با ۱۶۶۴ میلادی خاتمه یافته است (قوکاسیان، ۱۳۴۷؛ هنرفر، ۱۳۵۰؛ درهوهانیان، ۱۳۷۹؛ حق نظریان، ۱۳۸۵). به عبارتی ساخت کلیسای وانک در سال ۱۶۵۵ میلادی شروع و در سال ۱۶۶۴ م به اتمام می‌رسد (قوکاسیان، ۱۳۵۱؛ عرب، ۱۳۷۷؛ صادقی فسایی، ۱۳۸۴؛ خاچاطور، ۱۳۸۶)

این کلیسا از دوره شاه عباس دوم از شاهکارهای هنری اصفهان به‌شمار می‌رود (هنرفر، ۱۳۴۴) که کلیه هزینه تزئینات و نقاشی و تذهیب‌ها کلیسا را شخصی به نام خواجه آودیک استپانوسیان تقبل و تأمین کرده است (قوکاسیان، ۱۳۵۱). بیشتر نقاشی‌های کلیساها به‌دست نقاشان معروف ارمنی جلفای اصفهان مانند میناس^۴، هوهانس مرکوز^۵، و بوگدان سالطائف^۶ پدید آمد و هوهانس مرکوز به طرز بسیار زیبایی دیوارهای داخلی کلیسای آمانا پرگیچ مقدس را نقاشی کرد (هویان، ۱۳۸۸؛ یونانسیان، ۱۳۹۲) و در منابعی دیگر اشاره شده که نقاشی‌های آن به سرکردگی سه تن به نام‌های هوانس^۷ کشیش، استپانوس و میناس نقاش انجام گرفته است (عرب، ۱۳۷۷؛ قوکاسیان، ۱۳۵۱). در کتاب New Julfa با شک و تردید بیان شده که احتمال دارد نقاشی‌های کلیسای وانک بین سال‌های ۱۶۵۵ و ۱۶۶۴ اجرا شده باشد، همچنین اشاره می‌کند که جان فرایر^۸ در سال ۱۶۷۷ میلادی که به ایران می‌آید، از کلیسای وانک بازدید نموده و اشاره می‌کند که دیوارهای داخلی کلیسا به صورت کامل نقاشی شده است (Carswell, 1968).

تصویر ۲: آرایه‌های سقف گنبد کلیسای وانک که (۱۳۸۷)

تصویر ۱: نمای شمال غربی کلیسای وانک اصفهان^۹

۳- مرمت آرایه‌های طلاکاری سقف گنبد کلیسای وانک

از ویژگی‌های معماری کلیساهای اصفهان می‌توان به گنبد‌های آن‌ها اشاره نمود، به عبارتی کلیساهایی که گنبد بزرگ قوسی شکل^{۱۰} دارند از شیوهی معماری مساجد استفاده کرده‌اند (هوسپیان، ۱۳۸۶). گنبد کلیسای وانک از نمای بیرون مانند بناهای مذهبی اسلامی است (تصویر ۱) و به جز دیوارنگاره‌های تصویری که با تکنیک رنگ و روغن کار شده است، دیوارنگاره‌های تزئینی آن نیز بر گرفته از نقوش اسلامی است (تصویر ۲).

حفاظت از آثار تاریخی و فرهنگی یکی از وظایف سازمان میراث فرهنگی کشور است. در این راستا، جهت حفظ و مرمت آرایه‌های معماری کلیسای وانک اصفهان که از آثار ارزشمند دوره صفوی است، اداره کل میراث فرهنگی اصفهان در سال ۱۳۸۷ و ۱۳۸۸ اقداماتی ارزنده انجام داد. در این دوره، آرایه‌های سقف گنبد و دیوارنگاره‌های تصویری گریو گنبد، همچنین آرایه‌های محراب و سقف سالن کلیسا^{۱۱} مرمت شد. شروع مرمت آرایه‌های معماری این بنا، از قسمت سقف گنبد بود که دارای آرایه‌های لایه چینی^{۱۲} و طلاکاری^{۱۳} است (تصویر ۲). با گذشت زمان طولانی از خلق این آثار و همچنین وجود نوسانات رطوبتی و حرارتی در فضای گنبدخانه، آسیب‌های زیادی به لایه رنگ و همچنین لایه چینی و لایه طلایی^{۱۴} رسیده بود که در بسیاری از موارد حتی نقوش هم به خوبی دیده نمی‌شد.

در حین استحکام‌بخشی و تثبیت طلاکاری‌های سقف گنبد کلیسای وانک، علامت‌هایی مبهم که شبیه نوشته بود در کنار نقوش ختایی و اسلیمی مشاهده شد (تصویر ۳). پس از استحکام‌بخشی و تثبیت لایه‌های دیوارنگاره به‌خصوص آرایه‌های لایه چینی و طلاکاری (تصویر ۴) و همچنین پاکسازی سطح آن، وضوح کتیبه بیشتر شد.

تصویر ۳: بخش مرکزی سقف گنبد که دارای کتیبه است، قبل از مرمت

تصویر ۴: تثبیت و استحکام بخشی آرایه‌های طلاکاری

۴- کتیبه کشف شده

این کتیبه در بخش میانی شمشه مرکزی سقف گنبد، محل قرارگیری هنجار، اجرا شده است (تصویر ۳). ارتفاع این بخش از سطح زمین حدود ۱۹ متر است که از این فاصله جزئیات نقوش طلاکاری دیده نمی‌شود. تکنیک اجرای این کتیبه، لایه چینی بر بستری گچی است که روی آن طلاکاری شده و سپس با رنگ مشکی قلم‌گیری شده است (تصاویر ۵ و ۶). این کتیبه در ۴ سطر اجرا شده است که دو سطر آن، بدون فاصله و در کنار هم نوشته شده است. کلمات کتیبه مورد نظر بر سطر دایره‌ای نوشته شده که مرکز دایره همان مرکز گنبد است؛ و سطر سوم که با فاصله از این دو به صورت پراکنده لابه‌لای نقوش ختایی نوشته شده و خوانش آن بسیار مشکل است. سطر چهارم با فاصله زیادتر و در لبه کناری دایره اول شمشه نوشته

شده است. همان طور که اشاره شد، تکنیک اجرای این کتیبه، لایه چینی و طلاکاری است که طلاکاری در این بنا با استفاده از ورق طلا و با چسب آلی آبی (احتمالاً سریشم) چسبانده شده است (حمزوی، ۱۳۸۷).

تصویر ۵: کتیبه به زبان ارمنی در بخش مرکزی سقف گنبد

تصویر ۶: بخشی از کتیبه که خوانده نشد

با کارشناسان ارمنی زبان جهت خوانش و ترجمه کتیبه مورد نظر مشورت شد. به دلیل اجرای کتیبه با تکنیک لایه‌چینی و همچنین گذشت زمان و وجود آسیب‌های سطحی، قرائت دقیق و صحیح متن بسیار مشکل بود. با افرادی که مورد مشورت قرار گرفتند، دو نفر^{۱۵} توانستند در این زمینه کمک کنند. بابایان^{۱۶} و گلستانی فرد^{۱۷} متن را به این صورت قرائت نمودند: سطر اول: خادم حضرت عیسی، هوانس؛ و سطر دوم: سارکیس خادم حضرت عیسی. سطر سوم که به صورت حروف نوشته شده و مانند حروف ابجد هر حرف نشانه یک عدد است، مورد بررسی قرار گرفت و تاریخ ۱۱۱۶ طبق تقویم ارمنی به دست آمده که پس از تبدیل به سال میلادی، تاریخ ۱۶۶۷ میلادی حاصل گشت. سطر چهارم که قسمتی از آن سالم باقی مانده بود: خادم...، که در این بخش نیز اسم شخصی قید شده که تا کنون تشخیص داده نشده است.

هرونی این مسئله را این‌گونه مطرح می‌کند: پس از پذیرش مسیحیت در ارمنستان، علاوه بر گاه‌شماری اصلی ارمنی، گاه‌شماری‌های دیگری نیز مورد استفاده قرار گرفتند، مانند تاریخ بزرگ ارمنی، که از ۱۱ جولای ۵۵۲ میلادی شروع می‌شود (هرونی، ۲۰۰۶ نقل در ملکی ۱۳۸۷) و با توجه به این نکته اگر ۵۵۱ سال بر تاریخ ارمنی افزوده شود، تاریخ میلادی به دست می‌آید و اگر از تاریخ میلادی، ۶۲۲ سال کم شود، تاریخ هجری شمسی به دست می‌آید (درهوهانیان، ۱۳۷۹).

در واقع این تاریخ نشان می‌دهد که در این زمان هنرمندان، آرایه‌های معماری این بنا را اجرا می‌نمودند. جز فردی^{۱۸}، که در تمامی منابع تاریخ اتمام بنا سال ۱۶۶۴ میلادی ذکر شده است. در صورتی که این کتیبه نشان می‌دهد تاریخ اتمام بنا و آرایه‌های آن، پس از تاریخ ذکر شده است؛ و این کتیبه به دلیل دور از دسترس بودن تا کنون رؤیت و قرائت نشده بود و با خوانش آن، برگی به تاریخ کلیسای وانک اضافه شد.

۵- نتیجه‌گیری

افراد متعددی تا کنون کتیبه‌های کلیسای وانک را بررسی و بازخوانی کرده‌اند ولی هیچ کدام به این کتیبه اشاره نکرده‌اند. همان طور که شرح داده شد در این کتیبه به سه نفر اشاره شده که نام یک نفر قرائت نشده است، از میان دو نفر دیگر یکی هوانس است که شخصیتی کاملاً شناخته شده دارد و در متون علمی به او اشاره شده است؛ مثلاً داوید جلفایی کلاسی برای تعلیم و آموزش جوانان جلفا در دیر (وانک) آمانپرگیچ مقدس تشکیل داد که هوانس مرکوز نیز از جمله شاگردان او بود (هویان، ۱۳۸۸). هوانس مرکوز نه تنها نقاشی چیره دست بود، بلکه به علوم دینی، فلسفه و زبان‌های فارسی و عربی آشنایی کامل داشت (بابایان، ۱۳۸۶). وی دوره‌ای شش ساله را در اروپا گذراند که نتیجه آن چاپ کتاب زبور داوود در سال ۱۶۶۴ میلادی بود (رائین، ۱۳۴۹). همچنین او انجیل مقدس را به زبان‌های فارسی و عربی ترجمه کرد و به سبب فروتنی، پارسایی و دانشی که داشت به جهان تاب و سلطان علوم الهی ملقب شده بود (هویان، ۱۳۸۸). هوانس مرکوز معروف به تی‌به‌زرآلوپس متوفی به سال ۱۷۰۷ میلادی، در کلیسای وانک نقاشی‌های ارزنده‌ای دارد که در زیبایی کم نظیر است (رائین، ۱۳۴۹).

شخصیت دیگر سارکیس نام دارد. آرامنه، سارکیس را به عنوان ناجی دختران می‌شناسند و سارکیس (اسقف وقت) در سال ۱۶۹۱ میلادی مهم‌ترین تعمیرات را در قره کلیسا انجام داد و برج و بارو، دیوارها و دروازه آن را تجدید بنا کرد (رائین، ۱۳۴۹). تاکنون تاریخ اتمام ساخت کلیسای وانک را سال ۱۶۶۴ میلادی می‌دانستند که با کشف این کتیبه مشخص شد که هنرمندان، پس از این تاریخ نیز مشغول اجرای آرایه‌های معماری این بنا بوده‌اند.

سپاسگزاری

نگارنده بر خود لازم می‌داند از راهنمایی‌های آقایان به ترتیب دکتر حسام اصلانی (*Dr. Hessam Aslani*)، گلستانی‌فر (*Mr. Golestani far*)، مرادیان (*Mr. Moradian*)، یروان هوسپیان (*Mr. Yerevan Hovsepian*)، هراچ درآوانسیان، خانم‌ها آنی بابایان (*Mrs. Annie Babaian*)، باغومیان (*Mrs. Baghumian*)، فاطمه سلحشور (*Mrs. Fatemeh Salahshour*) و همچنین همکاری اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان و شورای خلیفه‌گری آرامنه اصفهان و جنوب تشکر و قدردانی نماید.

پی‌نوشت‌ها

۱- لا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ لَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَ تُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

"Allah forbids you not, with regard to those who fight you not for (your) Faith nor drive you out of your homes, from dealing kindly and justly with them: for Allah loveth those who are just."

- 2- Ter Pilipos
- 3- Vardapet Davit
- 4- Minass
- 5- Hovaness Mrquze
- 6- Bogdan Saltanove

۷- در برخی منابع به صورت هوهانس و در برخی منابع به صورت هوانس نوشته شده است.

8- John Fryer

۹- منبع همه تصاویر، نگارنده است.

۱۰- گنبد نار. گنبد کلیساهای ارمنستان به صورت گنبد رک است.

۱۱- Nave: قسمت سوم کلیسا، جایی که مردم برای نیایش حضور پیدا می‌کنند.

۱۲- Pastiglia: لایه‌چینی عبارت است از ساختن و نقاشی گل و بته‌های موردنظر به قطر زیادی با رنگ‌های قرمز روشن [که] استاد نقاش برای جلوگیری از ترک خوردن زیاد اقدام به کار کردن لایه به لایه روی یکدیگر می‌شده و پس از ایجاد این برجستگی و فرورفتگی‌ها، اقدام به چسبانیدن طلا روی آن می‌نمودند (آقاجانی، ۱۳۵۹). برای ساختن ماده‌ی لایه‌چینی؛ پودر گچ ریزدانه همراه با گل ارمنی (گل سرخ) به صورت خشک با هم مخلوط شده و در ادامه به این مخلوط، چسب سریشم اضافه می‌شده است. ترکیب مذکور مایع روانی را تشکیل می‌دهد که این ماده‌ی روان به هنرمند این امکان را می‌دهد که آن را با قلم‌مو بر سطح قسمت‌هایی که قرار بوده طلاکاری شود قرار دهد. وی با قرار دادن چندین لایه از این مایع روان بر یکدیگر، نقوش برجسته‌ای را به وجود می‌آورد و در انتها روی این نقوش برجسته ورق طلا چسبانده می‌شده است (هلاکویی، ۱۳۸۷).

13- Gilding

۱۴- طبق کتیبه‌های موجود، مخارج طلاکاری‌ها را خواجه اودیک پرداخت کرده است. در آن زمان هر مثقال طلا (۲۴ نخود) ۳۲ شاهی بوده است. این گواهی از فرمانی که شاه سلطان حسین صادر کرده مستفاد می‌شود (دروهانیان، ۱۳۷۹).

۱۵- تصاویر این کتیبه به چند نفر از ارامنه جلفای اصفهان نشان داده شد که به دلیل قدیمی بودن متن و همچنین آسیب‌های رسیده به اثر، نتوانستند متن کتیبه را بخوانند یا تاریخ کتیبه را استخراج کنند.

۱۶- کارشناس مرمت کلیسای وانک در سال ۱۳۸۷.

۱۷- مسئول روابط عمومی خلیفه‌گری اصفهان و جنوب.

۱۸- پس از پایان ساختمان کلیسای آمانپریگیچ مقدس، نقاشی و تزئین دیوارهای داخلی آن در زمان شاه سلیمان صفوی (۱۶۶۷-۱۶۹۴) آغاز شد (هویان، ۱۳۸۸). هوهانس مرکوز در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی ۱۶۶۶ تا ۱۶۹۴ دیوارهای کلیسای آمانپریگیچ مقدس را نقاشی می‌کرد (هویان، ۱۳۸۲).

منابع

آقاجانی، حسین (۱۳۵۹). **تعمیرات نقاشی ۲**. مجله‌ی اثر. ش. ۲، ۳ و ۴. صص ۱۷۵-۱۶۰.

بابایان، آبی (۱۳۸۶). **نقاشی دیواری جلفای نواصفهان**. مجموعه مقالات نگارگری. گردهمایی مکتب اصفهان ۱۳۸۵. تهران: فرهنگستان هنر.

حق نظریان، آرمن (۱۳۸۵). **کلیساهای ارامنه جلفای نو اصفهان**. تهران: فرهنگستان هنر.

حمزوی، یاسر (۱۳۸۷). **گزارش حفاظت و مرمت آرایه‌های معماری سقف گنبد کلیسای وانک**

اصفهان. مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان، منتشر نشده.

خاچاطور، زویا (۱۳۸۶). **موزه کلیسای وانک**. فصلنامه فرهنگی پیمان. س. ۱۰. ش. ۴۰.

دروهانیان، هارتون (۱۳۷۹). **تاریخ جلفای اصفهان**. ترجمه لئون میناسیان و م. ع موسوی فریدنی.

اصفهان: نشر زنده رود با مشارکت انتشارات نقش خورشید.

رئین، اسماعیل (۱۳۴۹). **ایرانیان ارمنی**. چاپخانه تهران.

صادقی فسایی، محمد (۱۳۸۴). **استان اصفهان**. تهران: زرین و سیمین.

- عرب، غلامحسین (۱۳۷۷). **کلیسای ایرانی**. اصفهان: رسانه کاج.
- قوکاسیان، هراند (۱۳۴۷). **نمازخانه‌های ارامنه در جلفای اصفهان**. ادبیات و زبان‌ها، مجله ارمغان. دوره سی و هفتم. ش. ۸. صص ۴۰۸-۴۰۹.
- قوکاسیان، هراند (۱۳۵۱). **کلیسای وانک جلفای اصفهان**. ادبیات و زبان‌ها، مجله ارمغان. دوره چهل و یکم. ش. ۱۱ و ۱۲. صص ۸۰۴-۸۰۰.
- ملکمیان، لینا (۱۳۸۰). **کلیساهای ارامنه‌ی ایران**. چاپ دوم، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی با همکاری مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها.
- ملکی، آنوشیک (۱۳۸۷). **گاه‌شماری اصلی ارمنی**. فصلنامه فرهنگی پیمان. س. ۱۲. ش. ۴۵.
- میردامادی، عبدالجید (۱۳۷۷). **مسیحیت در ایران**. اطلاع‌رسانی و کتابداری. کتاب ماه دین. ش. ۱۵. ۱۴ هرونی، باریس (۲۰۰۶). **ارمنیان و ارمنستان باستان**. ایروان: انتشارات بینا.
- هلاکویی، پرویز (۱۳۸۷). **فن‌شناسی و آسیب‌شناسی لایه‌چینی تزئینات برخی از بناهای دوره‌ی صفوی اصفهان (عالی‌قاپو. چهارستون و هشت‌بهشت)**. پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد. رشته مرمت اشیای تاریخی و فرهنگی. دانشگاه هنر تهران.
- هنرفر، لطف‌اله (۱۳۴۴). **مشاغل و مناصب ارامنه جلفای اصفهان در دوره صفویه و قاجاریه**. ادبیات و زبان‌ها. وحید. ش. ۲۰. صص ۶۸-۷۳.
- هنرفر، لطف‌اله (۱۳۵۰). **گنجینه آثار تاریخی اصفهان: آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان**. چاپ دوم. تهران: چاپ‌خانه زیبا.
- هوسپیان، شاهن (۱۳۸۶). **معماری کلیساهای اصفهان**. فصلنامه فرهنگی پیمان. سال دهم. شماره ۴۰.
- هویان، آندرانیک (۱۳۸۲). **کلیساهای ارمنیان ایران**. تهران: اداره کل آموزش انتشارات و تولیدات فرهنگی. سازمان میراث فرهنگی کشور.
- هویان، آندرانیک (۱۳۸۸). **هنرمندان ارمنی ایران**. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- یونانسیان، ایساک (۱۳۹۲). **هنر ارمنیان و وزن یک اقلیت در میان یک ملت**. فصلنامه فرهنگی پیمان. س. ۱۷. ش. ۶۴.

Ashjian, Mesrob Vardapet (1975). **Album All Saviours Cathedral New Julfa. Iran: A** Publication of the Diocesan Council of the Armenians in Iran and India.

Carswell, John (1968). **New Julfa the Armenian Churches and Other Buildings**. Clarendon Press. Oxford.